

Democràcia i participació en el món local

Fer un balanç sobre determinades experiències democràtiques en el món local no és una tasca senzilla i molt menys una tasca que pugui realitzar-se en un espai tan reduït com el que aquí disposem. Amb tot, en el text que presentem intentarem traçar algunes reflexions sobre l'impacte que ha tingut en el govern local la introducció de diversos mecanismes de participació ciutadana.

Amb aquesta intenció, dividirem l'article en diversos apartats. En primer lloc s'exposaran breument les diverses concepcions que hi ha de "democràcia" i com aquestes es poden compatibilitzar en l'àmbit local. Posteriorment es mostrarà com el desgast -arrel de la globalització- de les formes clàssiques i tradicionals d'autoritat i territorialitat han suposat una nova centralitat dels espais de proximitat, on hi figura de forma privilegiada el govern local. I, finalment, es traçaran alguns paràmetres per classificar les diverses experiències de participació experimentades durant la darrera dècada en alguns municipis.

* * *

Hacer un balance sobre determinadas experiencias democráticas en el mundo local no es una tarea sencilla, y mucho menos una tarea que pueda hacerse en un espacio tan reducido como el del que aquí se dispone. Aún así, en el texto que presentamos intentaremos trazar algunas reflexiones sobre el impacto que ha tenido en el gobierno local la introducción de diversos mecanismos de participación ciudadana.

Con esta intención, dividiremos el artículo en diversos apartados. En primer lugar, se expondrán brevemente las diversas concepciones que hay de "democracia" y cómo éstas se pueden compatibilizar en el ámbito local. Posteriormente, se mostrará como el desgaste -consecuencia de la globalización- de las formas clásicas y tradicionales de autoridad y territorialidad han supuesto una nueva centralidad de los espacios de proximidad, donde figura de forma privilegiada el gobierno local. Y, finalmente, se trazarán algunos parámetros para clasificar las diversas experiencias de participación experimentadas durante la última década en algunos municipios.

* * *

To offer a report on regional democratic experiences is not a simple task, far less so in the limited space available here. Nevertheless, this paper attempts to reflect upon the impact of certain citizen participation mechanisms on regional governments.

The paper will be divided into various sections. Firstly, the many concepts of the word "democracy" will be discussed, and how these can be made compatible at the local level. It will then be shown how the erosion of the classical and traditional notions of authority and regional government -a consequence of globalisation- have led to a new centrality in areas of proximity, giving local governments a privileged position. Finally, parameters will be established for the classification of the various participation experiences over the past decade in some municipalities.

Democràcia i participació en el món local

Quim Brugué

Universitat Autònoma de Barcelona. Membre de l'IGOP

Salvador Martí

Universitat de Salamanca.

*Membre de l'Institut d'estudis d'Amèrica Llatina
de la Universitat de Salamanca i de l'IGOP*

1. De què parlem quan parlem de democràcia?

No és cap novetat dir que el concepte "democràcia" no és planer ni unidireccional. Tot el contrari. Des de la seva aparició, aquest concepte ha donat lloc a una gran abundància de definicions, cadascuna de les quals apunta diversos trets fonamentals que –segons la definició en qüestió– es presenten com característiques de la política democràtica. En aquesta direcció podríem distingir, a grans trets, tres grans formes d'entendre la democràcia (Vallès, 2001):

- La titularitat última del poder atribuït a tots els membres de la comunitat (Rousseau, Jefferson), generalment manifestada a partir de la capacitat de seleccionar els governants a través d'eleccions periòdiques i competitives i/o referèndums revocatoris (Schumpeter, Dahl);
- La protecció dels drets de qualsevol minoria en front la majoria per evitar que una voluntat majoritària acabi -política o físicament- amb els que no formen part d'ella i per permetre que la minoria d'avui pugui convertir-se en la majoria del demà (Bentham, J. S. Mill);
- La intervenció popular en les decisions socioeconòmiques -i no només polítiques- amb l'objectiu de promoure el desenvolupament real de les capacitats individuals i garantir la progressiva igualtat d'accés a béns i serveis entre els ciutadans (Marx, Macpherson, Barber).

En el fons, de l'exposat, molts autors prefereixen sintetitzar versions exposades de la democràcia en dues grans categories: una més interessada en els mitjans de la política i una altra més atenta als seus objectius o fins ideals.

La primera versió sol qualificar-se de democràcia instrumental o procedimental, ja que enfatitza la importància de les regles del procés polític, tot exigint que aquestes siguin clares i iguals per a tots els participants. Aquesta perspectiva s'orienta a la fase de l'*input* i la seva preocupació és assegurar el "joc net" entre tots els actors. Les dues primeres definicions de l'apartat anterior poden ser enteses com variants de la democràcia instrumental o procedimental. D'altra banda, la segona versió s'ha qualificat generalment com democràcia substantiva o material. Aquesta última pren com a referència la capacitat dels sistemes polítics de produir major igualtat, és a dir, que segons aquesta pers-

pectiva es qualificaria a un sistema de més democràtic quan més promogués l'equitat econòmica i social entre els membres d'una comunitat. Així doncs, aquesta versió (que s'ajusta a la darrera definició) s'interessa sobretot per l'*output* polític: no es conforma amb la fidelitat a les regles que determinen el procediment, sinó que reclama determinats resultats en l'àmbit econòmic i social.

Un cop arribats aquí caldria preguntar-se: Què pretenen les noves iniciatives participatives en el món local? Òbviament, podrien formular-se diverses respostes, però és possible pensar que hi ha un notable èmfasi d'incrementar, d'una banda, la consciència ciutadana que la titularitat del poder recau en cadascuna de les persones de la comunitat i, de l'altra, la intenció d'apropar les decisions del govern local als interessos dels ciutadans amb l'objectiu de fer efectiu l'accés a béns i serveis a tothom. En aquest sentit seria possible afirmar que les noves eines de participació incideixen d'una forma clara a cadascuna de les concepcions de democràcia, si bé també és cert que molt sovint hi ha una intenció explícita -i així ho demostren molts documents i estudiosos (Font, 2001; Gomà i Blanco, 2002; Brugué i Martí, 2003)- d'apropar-se i incidir en la concepció de democràcia més oblidada dels nostres sistemes representatius: la democràcia substantiva. Però abans d'aprofundir en aquest tema caldria apuntar algunes qüestions prèvies per a descobrir les raons que han fet del govern local un espai políticament rellevant i estratègic.

2. El desgast de les formes clàssiques d'autoritat i territorialitat: la centralitat del món local

Des de fa poc més d'una dècada -arran dels accelerats canvis en l'àmbit social, econòmic i cultural que s'han produït- han aparegut moltes veus que ens parlen de la crisi de l'estat liberal-democràtic. I si bé és impossible ignorar els nombrosos guanys que històricament va suposar la posada en pràctica d'aquest model d'organització política, ja fa força temps que s'observen senyals d'esgotament.

A nivell econòmic, des dels anys vuitanta, s'ha anat enregistrant una continuada inestabilitat monetària, un estancament del creixement productiu combinat amb una alta taxa d'inflació, l'esfondrament i desaparició de sectors industrials tradicionals i, fruit de tot l'exposat, l'aparició del fenomen de l'atur com a quelcom crònic. D'altra banda, a nivell social, s'han manifestat progressivament diverses expressions de malestar i protesta davant situacions que fins aleshores s'havien acceptat com un fet natural i inevitable, com per exemple la degradació mediambiental, la discriminació de la dona en el mercat laboral, l'explotació dels països en vies de desenvolupament, etc. Finalment, a

nivell polític s'ha anat fent patent una creixent dificultat de les institucions per processar noves i complexes demandes que han emergit per part d'una societat cada cop més difícil de classificar. Com a resultat de tot plegat, s'ha anat fent cada cop més problemàtica la capacitat estatal per gestionar vells i nous conflictes, posant-se en qüestió la "governabilitat" de les societats avançades. Ha estat a partir d'aquests fenòmens que és possible parlar, en certa mesura, d'una erosió de la legitimitat del model i de les seves formes d'actuar.

Per explicar els símptomes exposats molts analistes han identificat alguns factors com a detonants de la nova situació, entre els que podrien figurar, en primer lloc, l'efecte combinat de la caiguda demogràfica i l'increment de l'esperança de vida, fent la societat menys productiva i, a la vegada, més necessitada d'atencions socials; en segon lloc, l'evolució del sistema productiu on la producció material ha perdut valor relacional respecte els serveis i, sobretot, la creació de coneixement i informació, modificant les formes d'organització del treball clàssiques de la societat industrial; i finalment, l'impacte de les noves tecnologies de la comunicació, que redueixen distàncies i fan possible la transmissió de dades en temps real (Martí, 2001). Són aquests fenòmens els que han acabat per esborrar determinades fronteres diluint certes abans existents en la majoria de les societats desenvolupades (Beck, 1998; Castells, 1998; Stiglitz, 2001).

És en aquest nou context en el que es parla que avui la política ja no gira de forma exclusiva al voltant de l'estat, sinó que s'ha convertit en una peça més (encara que estratègica, cal dir-ho) en el complex espai que suposa la nova geopolítica. Aquesta "desestatalització" del procés polític ha suposat una tendència dual.

D'una part, a nivell extern succeeix la paradoxa que l'estat és massa petit. La tecnologia del transport i de la comunicació ha fet que les distàncies s'hagin encogit acceleradament, a la vegada que molts dels actors amb els que les autoritats han de negociar tenen una força i una entitat tal que desborden la capacitat de les administracions per controlar-los i contenir-los dins d'unes regles d'escala domèstica. En aquest sentit, és possible afirmar que avui regular diversos fenòmens només és possible si es fa a través d'estratègies d'abast internacional (Martí, 2002). Com pot sinó posicionar-se un estat respecte dels fluxos de capital especulatiu que circulen pel món a la recerca de guanys ràpids i especulatius? O com cal plantejar-se una estratègia estatal contra l'escalfament del planeta o les deixalles tòxiques? És en aquestes condicions en què l'estat s'ha anat convertint en un actor polític més dins el calaix de sastre planetari.

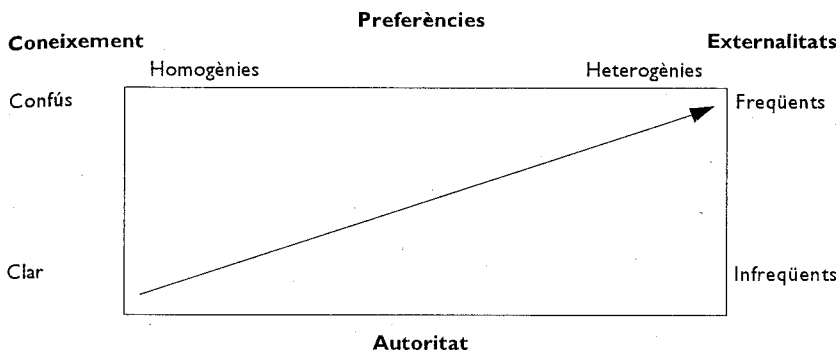
D'altra banda, a nivell intern, l'estat sembla que s'ha convertit en una entitat massa gran, encarcarada i pesada per gestionar el que succeeix en un

entorn cada cop més fraccionat, divers i complex. En aquest sentit podria afirmar-se que la centralització del poder polític estatal -que en un determinat moment va significar una major eficàcia- es converteix en una limitació. De resultes d'aquest fenomen, el paper de regulador de conflictes que exercia l'estat en règim de monopoli ara el comparteix amb altres instàncies públiques subestamentals i locals i/o d'actors privats o corporatius. Així, força sovint l'estat es limita a validar acords establerts entre diversos actors socials o a pactar amb ells, essent les administracions locals les que, en els darrers anys, han obtingut una major visualització degut a l'autonomia que han gaudit i a la seva proximitat amb els ciutadans.

Arran de l'exposat, cada cop és més freqüent parlar de la manca de centralitat de l'estat o, com a mínim, la seva pèrdua de reconeixement com a instrument capaç de fer front a les incerteses que depara l'entorn. Com és possible, per exemple, garantir des de l'estat una determinada cohesió social? O una canalització de les demandes i expectatives dels ciutadans? Més enllà de les respostes que apunten cap a un "govern mundial" cal, per ara, observar de quina forma molts governs municipals han fet mans i mànigues per poder interpretar allò que els ciutadans expressen quotidianament en un entorn cada cop més complex.

En aquesta direcció, és necessari observar com en els darrers anys les transformacions a dalt exposades han suposat canvis en la capacitat dels polítics alhora d'interpretar les preferències dels ciutadans -que cada cop són més heterogènies-, de fer diagnòstics a partir d'un coneixement clar i indiscutit i, per tant, també una menor certesa alhora de preveure les externalitats de les mesures implementades. Davant aquestes tendències, les autoritats -i entre d'elles les locals- han vist com s'erosionava la seva autoritat (Gomà i Blanco, 2002; XCADE, 2000).

Quadre.I- Política en un entorn complex: canvis en les preferències, el coneixement, la previsió d'externalitats i l'autoritat.

Font: (Gomà i Blanco, 2002).

Així doncs, tal com desenvolupen àmpliament Gomà i Blanco (2002), durant aquests darrers anys s'està assistint a canvis profunds i accelerats en el terreny de la política i de les polítiques públiques locals. En el nou context global, els àmbits locals semblen sortir enfortits en tant que espais de construcció de projectes col·lectius, de profundització de la ciutadania i de satisfacció de necessitats. És en aquest marc en què els governs locals han incorporat a les seves agendes qüestions emergents que abans eren monopoli del govern central o que, simplement, no estaven en l'agenda -com ara la sostenibilitat, la cooperació al desenvolupament, la multiculturalitat o la creació de nous espais educatius-. I les polítiques locals ja no poden tractar aquestes qüestions des de concepcions clàssiques: la innovació democràtica, la participació ciutadana, l'articulació de xarxes, l'activació del capital social... ja no operen només com a referents normatius, sinó com a valors practicables i, fins i tot, com requisits per a la resolució eficaç de problemes.

És a partir d'aquest nou marc en què molts analistes parlen de la constitució d'una "societat-xarxa" (Castells, 1998) formada per una constel·lació d'actors que exerceixen pressions i demandes a l'administració local, intervenint així a la definició i elaboració de polítiques. No prima doncs la jerarquia vertical atribuïda a l'administració, sinó la interdependència.

Òbviament, aquesta desintegració del sistema públic suposa notables riscos i incerteses. Si sempre van existir dificultats teòriques i pràctiques per a conciliar un poder estatal centralitzat amb la idea democràtica, és necessari també

replantejar-se què pot ocórrer en l'escenari que planteja la "societat-xarxa", ja que es tracta d'un espai caracteritzat per l'asimetria. No serà aquest un entorn que pugui fer més vulnerable l'opinió, els drets i els interessos dels ciutadans.

Davant aquestes inquietuds és necessari i urgent explorar les possibilitats d'incorporar a la política instruments per tal que la gestió dels conflictes no caigui en les mans de pocs i poderosos actors. Certament, són molts els obstacles i les limitacions, però alhora suposa notables oportunitats, com ara la utilització de les noves tecnologies de la informació i, sobretot, l'exploració de noves eines de participació que possibilitin que els vens facin sentir –i amplificar- la seva veu en el món local.

3. Com podem repensar la participació en el món local?

Si bé és possible estar d'acord amb la necessitat d'obrir noves vies per a la participació dels ciutadans en el món local, la pregunta que es planteja és: com fer-ho? En aquest sentit, pel que fa a la participació, ens limitarem a presentar algunes reflexions de caràcter molt general. Així, caldria començar assenyalant que en la darrera dècada hem estat testimonis de múltiples i variades experiències, tot i que els resultats obtinguts no sempre han satisfet les expectatives dipositades (Merino, 1997; Pintado, 1999; Subirats et al. 2001; Font, 2001; XCADE, 2000). El "com" de la participació sovint sembla convertir-se en el mur on topen les més diverses vocacions i justificacions de la participació ciutadana.

En opinió d'autors com Fox i Miller (1995), per entendre les dificultats dels actuals instruments participatius, com també per valorar les seves possibilitats de futur, és imprescindible distingir entre tres formes d'articular la participació ciutadana: a través del monòleg (*few talk*), de la xerrameca (*many talk*) i del diàleg (*some talk*). Aquestes tres formes d'articular la participació ciutadana poden interpretar-se com l'embrió de qualsevol discussió sobre com posar-la en funcionament.

D'aquesta manera, en primer lloc, el monòleg representa una forma d'organitzar la participació ciutadana on existeix un discurs dominant, una elit que el controla i que, en el millor dels casos, transmet missatges a una ciutadania apàtica i sense capacitat per emetre opinions pròpies. La xerrameca es defineix com una situació oposada. Ara tothom parla, les opinions es multipliquen anàrquicament i, en conseqüència, ningú és capaç de canalitzar-les cap a l'obtenció d'una conclusió o d'un resultat concret. No hi ha diàleg ni conclusió, es parla per parlar i finalment només s'escolta la remor de frases superposades i no identificades. Finalment, el diàleg representaria aquella forma de participació ciutadana estructurada a partir d'espais de conflicte ben definits i de la presència d'actors informats i interessats en els assumptes objectes del debat. El diàleg,

per tant, focalitza l'atenció dels participants en un ventall limitat de temes, clarifica la posició dels actors al respecte i, a través d'escoltar-se i rebatre's, permet arribar a conclusions i resultats operatius. És clar, a partir d'aquestes distincions, que les dificultats de la pràctica participativa estan molt relacionades amb l'excés de monòlegs i de xerrameca.

Amb tot, per tocar un xic de peus a terra, fóra bo anticipar una breu cronologia de les eines de participació local implementades a diverses contrades del Principat. En una primera fase, la participació en els municipis catalans apareix molt dominada per la introducció d'uns instruments molt formalistes, com ara els propis reglaments de participació ciutadana, els consells consultius o, fins i tot, els plans estratègics. Durant aquesta primera etapa es va posar de manifest una forta tendència a allò que abans anomenàvem el monòleg, ja que es tractava d'impulsar espais participatius fortament dominats pels discursos i l'agenda dels actors polítics que els havien creat. Els resultats, en termes d'involucració ciutadana, van ser més aviat modestos i, potser més destacable, frustrants per aquells ciutadans que no van veure satisfetes les seves ànsies participatives.

Després d'aquestes primeres experiències, en una segona etapa, van aparèixer un conjunt de nous instruments vinculats al discurs de la innovació democràtica: els nuclis d'intervenció participativa, els consells ciutadans, els plans comunitaris, els pressupostos participatius, etc. Es tracta d'un conjunt d'eines destinades a traslladar un poder efectiu als ciutadans. Ens trobem doncs davant d'una situació de renovació i esperances, tot i que la complexitat i els costos associats a alguns d'aquests mecanismes fan que no sempre es pugui mirar amb massa optimisme les possibilitats de generalització d'aquestes experiències.

Sigui com sigui, el que sembla clar és que el desenvolupament de la participació i de la democràcia local reclamen una forta sintonia entre les justificacions (el perquè), els protagonistes (el qui) i els instruments (el com). Aquesta sintonia existia en el marc del municipi dels anys vuitanta i primers noranta (que es caracteritzava per centrar la seva tasca en la prestació de béns i serveis), mentre que l'actual evolució del govern local ens ha immers en un període de debats i dubtes encara sense resposta (Brugué, 1997, 2003). Podem entreveure, entre les ombres d'aquestes discussions, un escenari on el paper dels ciutadans serà més important i on l'ànima democràtica dels municipis experimentarà un fort impuls. Però també podem anticipar dificultats i obstacles que entorpiran el nostre camí cap aquest escenari. Potser hi arribarem, però està clar que tant els governants com els governats haurem d'utilitzar totes les nostres forces i totes les nostres capacitats de coordinació.

Finalment, seguint el treball de Gomà i Font (2001), podem donar una ullada general a les diferents fórmules de participació ciutadana que s'han desenvolupat en els municipis catalans i espanyols durant els darrers anys. Per

tal de satisfer aquest objectiu, utilitzarem una tipologia que ens permetrà descriure i sistematitzar les diverses experiències disponibles (quadre 2). Aquesta tipologia s'ha establert a partir de dos criteris: la base de la participació i la fase del procés d'actuació pública sobre la que es projecte l'experiència participativa. El primer criteri està estretament vinculat al *qui* de la participació, mentre que el segon té més a veure amb el *com* d'aquesta participació.

- Respecte les bases de la participació, podem distingir entre una base associativa (quan la participació es canalitza a través de grups organitzats de ciutadans), una base personal (quan els ciutadans participen a títol individual) i una base mixta (quan es combinen les dues anteriors). A més a més, la participació de base associativa pot dividir-se entre aquella que respon a una lògica sectorial i aquella que s'articula territorialment; mentre que la participació de base personal pot ser intensiva (quan exigeix a un grup de ciutadans una forta dedicació al procés participatiu) o extensiva (quan involucra a un ampli nombre de persones però no exigeix una participació intensa de les mateixes).
- En quan al segon criteri, podem diferenciar entre aquella participació que s'adreça al diagnòstic dels problemes i a la formació de l'agenda local, aquella que s'ocupa d'incidir en les decisions i en la formulació de polítiques, i aquella que es concentra en la gestió dels equipaments i els serveis.

Quadre 2. Tipologia de fórmules participatives

	Base associativa		Base mixta	Base personal	
	Sectorial	Territorial		Intensiva	Extensiva
En el diagnòstic	Fòrums i taules sectorials	Consells consultius de barri, districte, ciutat	Plans estratègics, processos participatius temàtics (Agendes 21, Plans educatius de ciutat, etc.)	Fòrums temàtics, cercles d'estudi, conferències de consens	Assemblees, audiències, teledemocràcia
En les decisions	Consells, comissions i ponències sectorials	Consells municipals de barri o districte, plans integrals	Consells territorials mixtos, jurats ciutadans mixtos	Pressupostos participatius, jurats ciutadans, panells de ciutadans, enquestes deliberatives	Referèndum, consultes populars, teledemocràcia
En la gestió	Gestió associativa de serveis	Gestió associativa de Centres Cívics	Gestió compartida de serveis	Gestió amb voluntariat de serveis o programes municipals	Coproducció personalitzada de serveis

Font: (Gamà i Font, 2001:70).

6.A tall de conclusió

Per acabar amb aquestes breus i panoràmiques notes sobre la participació en l'àmbit municipal -i tenint present la rellevància que suposa aquest espai en un context globalitzat- voldríem resumir l'exposat a partir de quatre idees bàsiques:

1. La superació del municipi com a entitat prestadora i facilitadora de béns i serveis, juntament amb l'aparició d'un entorn post-estatal, ha suposat l'arribada del municipi entès com un actor rellevant dins la "societat-xarxa" (també anomenat "municipi relacional"). Ha estat aquest fenomen un fet vital alhora d'interpretar la revalorització del paper de la participació ciutadana en l'àmbit local.
2. Al marge de les justificacions tradicionals, la participació ciutadana representa una forma de superar els dèficits administratius i polítics que han acompanyat la crisi de l'estat del benestar a través de l'impuls de la cogestió i del capital social.
3. El desenvolupament d'una democràcia local participativa passa, en primer lloc, per l'activació dels rols individuals dels ciutadans i, en segon lloc, per dotar de sentit col·lectiu a la intensificació de les relacions entre governants i governats.
4. La revalorització de la participació en l'àmbit local troba dificultats a l'hora d'identificar els instruments que han de dur-la a la pràctica, tot i que la proliferació d'experiències dels darrers anys mostra alguns camins que val la pena continuar explorant.

Bibliografia

BECK, U. (1998)

La sociedad del riesgo. Barcelona: Paidós.

BLANCO, I. I GOMA, R. (eds.) (2002)

Gobiernos Locales y Redes Participativas. Barcelona: Ariel.

BRUGUÉ, Q. (2003)

"Participació i democràcia en l'àmbit local" a Brugué, Q. i Martí, S. (eds.) *Anuari de democràcia participativa*. Barcelona: Fundació SXXI-Patronat Flor de Maig.

BRUGUÉ, Q. (1997) "El Gobierno Local en Catalunya: Construcción y Reconstrucción del Municipio de Bienestar" a AA.VV. *La Nova Europa Social i els Municipis*. Barcelona: Patronat Flor de Maig.

- BRUGUÉ, Q. I GOMA, R. (eds.) (1998)
Gobiernos Locales y Políticas Públicas. Barcelona: Ariel.
- BRUGUÉ, Q., GOMA, R. I FONT, J. (2001)
"Consejos Consultivos en Barcelona: Un Balance" a Font, J. (ed.) *Ciudadanos y Decisiones Públicas*. Barcelona: Ariel.
- BRUGUÉ, Q. I MARTÍ, S. (eds.)
Anuari de democràcia participativa. Barcelona: Fundació SXXI-Patronat Flor de Maig.
- BUDGE, I. (1996)
The New Challenge of Direct Democracy. Londres: Polity Press.
- CASTELLS, M. (1998)
La sociedad de la información. (Vol.2). Madrid: Ariel.
- COCKBURN, C. (1977)
The Local State. Londres: Pluto.
- FONT, J. I GOMA, R. (2000)
"Participación Ciudadana en la Política Local" a Fundación Encuentro (ed.) *Informe España 2000*. Madrid: Fundación Encuentro.
- FONT, J. (ed.) (2001)
Ciudadanos y Decisiones Públicas. Barcelona: Ariel.
- FOX, C. I MILLER, H. (1995)
Postmodern Public Administration. Londres: Sage.
- GOMA, R. I FONT, J. (2001)
"La Democracia Local: Un Mapa de Experiencias Participativas" a Font, J. (ed.) *Ciudadanos y Decisiones Públicas*. Barcelona: Ariel.
- GOMA, R., IBARRA, P. I MARTÍ, S. (eds.) (2002)
Creadores de Democracia Radical. Movimientos sociales y políticas públicas. Barcelona: Icaria.
- MARTÍ, S. (2001)
"El movimiento de resistencia global" a Ibarra, P. i Grau, E. *Anuari de moviments socials*. Barcelona: Icaria.
- MARTÍ, S. (2002)
El moviment antiglobalització explicat als meus pares. Barcelona: Columna.

MERINO, A. (1997)

"Democracia y Participación: Una Visión desde el Ámbito Local", *Revista del CIFA*, nº 6.

PAGE, E. (1991)

Localism and Centralism in Europe. Oxford: Oxford University Press.

PINTADO, F. (1999)

La Participació Ciutadana en la Vida de les Ciutats. Barcelona: Ed. del Serbal.

PUTMAN, R. (1993)

Making Democracy Work. Princeton: Princeton University Press.

STEWART, J. I STOKER, G. (eds.) (1989)

The Future of Local Government. Londres: MacMillan.

STIGLITZ, F. (2001)

Malestar en la globalització. Barcelona: Edicions 62.

SUBIRATS, J. ET AL (2001)

Experiències de Participació Ciutadana en els municipis Catalans. Barcelona: Escola d'Administració Pública de Catalunya.

VALLÉS, JM. (2001)

Curso de Ciencia Política. Barcelona: Ariel.

XCADE (2000)

La Consulta Social per a l'Abolició del Deute Extern. Barcelona: Mediterrània.